

O funkčních aspektech některých morfologických prostředků českého národního jazyka

OLDŘICH ULIČNÝ
(Praha)

1. V bohemistických diskusích i v publikovaných pracích se přesvědčuji, že funkční pojetí jazyka, útvarů či stylových vrstev češtiny, bývá u jednotlivých badatelů až překvapivě diferentní. Možná že právě v pojetí jazykové funkce a v různých přístupech k její aplikaci na jazyk i na komunikaci tkví příčina častých nedorozumění a rozporů v diskusích o otázkách spisovnosti, noremnosti a kodifikačních strategií. Domnívám se, že současný stav češtiny, či podle A. Jedličky její jazykovou situaci, lze pochopit a popsat s použitím dosavadních metodologických nástrojů dosti uspokojivě. Spisovná čeština se v dnešní podobě stala prostředkem dorozumění v komunikačních situacích veřejných a oficiálních, kdežto v ostatních, tj. intimních situacích se jí užívá více méně okrajově. (K jiné funkčnosti patří případy, kdy se východní interdialekty na severní, východní a jižní Moravě sblížily se spisovnou češtinou, zvl. s její morfologií, natolik, že jejich mluvčí používají „jakoby“ spisovnou češtinu i v situacích intimních.) Na druhé straně lze však také pomocí užití jazykových prostředků z různých útvarů češtiny, z různých češtin, komunikační situaci ovlivňovat, až měnit. Stěží jde při tom o námahu „v přepínání kodů“ či údajnou mluvčí „schizofrenii“ českého mluvčího. Naopak, tvořivý a filologicky aktivní mluvčí může v této poznávací i dovednostní činnosti spatřovat zdroj uspokojení z ovládnutí češtiny či jejích variet, obdobné uspokojení z ovládnutí jazyků cizích.

2. V současné vývojové etapě češtiny se funkční diskrepance a interference v užívání spisovných a nespisovných prostředků, pocíťované jako hodnotová

kvalita přiměřenost vs. nepřiměřenost komunikační situaci, vyjevují především v oblasti morfologické a zvukové; rovina lexikální a frazeologická, a zvl. syntaktická jsou v tomto ohledu méně konfliktní. Tento článek je věnován funkčně i strukturně zajímavým jevům, a to vývoji tvarů původního slovesa *být* v různých platnostech. Jde zvl. o indikativní tvary slovesa *být* v plnovýznamové a zástupné funkci (*Myslím, tedy jsem. Byli jsme na výletě*), ve funkci kopuly (*Nejste unavení?*), dále ve funkci préteritálního morfému (*Hledal jsem vás*) a konečně jako prostředek vytvářející tzv. opisné pasivum (*Byla pronásledována tajnou policií. Jste posláni, abyste sloužili.*)

3.1. V současné spisovné češtině se paradigmata těchto funkčních podob historicky jednotného slovesa *být* převážně – až na 3. sg./pl. – shodují. Výrazné rozdíly nacházíme až ve vývoji češtin běžně mluvených. Tento vývoj ukazuje, jak se polyfunkčnost jednoho prostředku může vývojově projevit i v diferenciaci výrazové; srov. tabulka 1.

Tabulka 1

Tvary slovesa *být* v různých jazykových a komunikačních funkcích

	singulár		plurál	
	SČ	NSČ	SČ	NSČ
jazykové funkce prés. indik. tvarů slovesa <i>být</i>				
I. V <i>být</i> existence a zástupné	1. Myslím, tedy jsem. Jsem na zahradě 2. jsi 3. je	sem/su	jsme jste jsou	sme (zme m) ste sou (só stm, sú vm, su sl)
II. V <i>být</i> cop	1. jsem voják 2. jsi 3. je	sem/su m seš je	jsme vojáci jste jsou	sme (zme m) ste sou (jako I NSČ pl)

O funkčních aspektech některých morfologických prostředků

OLDŘICH ULIČNÝ

	singulár		plurál	
III. V <i>být</i> spoluvytvářející tvary participiálního pasiva	1. jsem hledán/bit 2. jsi 3. je	sem/su hledanej/ hledané/hledaný/ hledany// bit /bitej/ bité/ bitý/ bity seš/si je	jsme hledání/bití jste jsou	sme (zme) hledaný Č/ hledání/ hledani// bitý/ bití/ bití ste sou (jako I NSČ pl)
IV. V <i>být</i> spoluvytvářející préteritální tvary	1. nepracoval jsem 2. nepracovals/ ne- pracoval jsi // bál ses 3. nepracoval 0	nepracoval sem /já 0 nepracoval nepracoval si č/ nepracovals m, vč// bál ses m, vč/ bál si se č nepracoval 0	nepracovali jsme nepracovali jste nepracovali 0	nepracovali sme (zme)/ my 0 ne- pracovali nepracovali ste nepracovali 0

Poznámky k tabulce 1:

1. V typových příkladech se rezignuje na rodové rozdíly.
2. Druhá část spojení nebo tvaru s *být* se uvádí jen v 1. sg. a pl., v ostatních tvarech se opakuje.
3. Stranou nechávám spisovně výslovnostní variety typu *byl ste*.
4. Regionální charakteristiky tvarů (uvádějí se jen u prvního výskytu v tabulce):
západní typ: č – oblastně české, vč – východočeské; východní typ: m – obl. moravské, sl – slezské, stm – středomoravské
5. SČ – spisovná čeština, NSČ – nespisovné (běžně mluvené) útvary češtiny

Tab. 2 ukazuje, do jaké míry se různé funkce tvarů původního slovesa *být* v nespisovných češtinách rozlišily.

Tabulka 2

Diferenciace gramatikalizovaného morfému *být* v nespisovných útvarech češtiny

západní typ NSČ indik. přét.	plnovýzn. <i>být</i>		východní typ NSČ indik. přét.
Sg 1. já 0 nepracoval nepracoval sem	sem	su/sem	nepracoval sem
2. nepracoval si / bál si se	seš	si/seš	nepracovals/ tys nepracoval/ bál ses
3. nepracoval 0	je	je	nepracoval 0

Pl. 1. my 0 nepracovali nepracovali sme	sme	zme (sme)	nepracovali zme
2. nepracovali ste	ste	ste	nepracovali ste
3. nepracovali 0	sou	sou (só/ sú/ su)	nepracovali 0

Jak z přehledu vyplývá, v nespisovných češtinách nelze vytvořit préteritální tvary *nepracoval seš, nepracoval su, bála seš se* apod. Plně gramatikalizovaný je nulový morfém či tvar původního pomocného *být* v 3. sg. a pl. (už od 16. stol.), kdežto v jiných osobách jde pouze o tendenci: západní nespisovné češtiny tendují k rozlišení funkcí *být* v 1. a 2. sg. a v 1. pl., východní typ jen v 1. a 2. sg. Každý typ přitom využívá jiných jazykových prostředků. Souhrnně pak dochází v západním typu k výrazové gramatikalizaci pomocného slovesa *být* důsledněji než u typu východního; zatímco v záp. typu zůstává jako jediné možná původní jednotná podoba *být* v 2. pl. (ste), je v typu východním spojení s dalšími funkcemi *být* zachováno v 2. pl. i 1. pl.: ste, zme (sme).

3.2. Zbývá dotknout se typu III v tab. 1, totiž role slovesa *být* jako morfologicky pomocného v tvaru participiálního pasiva typu *jsem hledán/bit*. Jeho gramatikalizace je jiného druhu než gramatikalizace *být* v préteritu. Kromě toho jde o prostředek poměrně nedávného data – podle Lamprechta a kol. (1986: 245n.) se současný status tohoto pasivního tvaru ustaluje „převážně až ve století 18“. Paradigma tohoto užití slovesa *být* je paralelní s paradigmatickým V exist a V cop. Gramatickými rozdíly mezi morfologickou pomocnou funkcí *být* v pasivních tvarech a ve tvarech préteritálních se zde zabývat nemůžeme, podotkneme jen, že otázkové testy na oba tvary je nutno konstruovat pokaždé jiným způsobem.

Srov. test č. 1, který ukáže jakoby různé funkční zatížení tvarů *být* v obou konstrukcích.

1.1. *Pracoval jsi?* *Pracoval./ *Jsem.*

1.2. *Jsi hledán?* *Jsem./ *Hledán.*

Testovací otázky 1.1. a 1.2. jsou však zaměřeny na odpověď o gramatickém čase, o který ve struktuře pasivní primárně nejde. Test na pasivní tvar musí být konstruován tak, aby vypovídal o slovesném rodu. např.:

Test č. 2

2.2. *Jsi hledán,* *Jsem hledán./Hledán.*

nebo *tě hledají?*

Polysyntaktický charakter této struktury vede v současné době k tomu, že i do SČ pronikají v publicistických textech i psaných, v mluvených administrativních pokynech apod. místo n/t-ových tvarů jmenných tvary

složené. Srov. *Moje zpráva byla nazvaná jako pesimistická... Pokud nebyl nikdy karburátor seřizovaný z hlediska postavení klappek...*

Tyto i další kontexty ukazují na novináře málo vzdělané a formulačně neschopné; uvedený funkční posun výrazové struktury participia je však nutno podle mého názoru vidět právě v nepříliš pevné morfologické struktuře této poměrně mladé konstrukce.

4.1. Stále živé jsou dále otázky kolem kodifikace tvarů 2. sg ind. prít. a kondic. zvratných (podob) sloves. Kodifikovány jsou typy *bál ses, ty ses bál, bál by ses*, ale i *včeras tam nebyl aj.* (srov. Hrdlička 1997; jeho zmínka o tom, že V. Šmilauer uvádí v *Nauce o českém jazyce* jen typ *prosil jsi*, prokazuje jen to, že i velký systematik může být nedůsledný – na s. 220 c. c., je tvar *slyšels* uveden, avšak v rámci výkladu o nepravidelných slovesech). Typy *bál jsi se, ty jsi se bál, bál by jsi se*, ale i *bratras tam neviděl?* (Hrdlička v c. d. neuvádí, že jde o oblastní jev moravský a východočeský) však kodifikovány nejsou. V případě tvarů indikativních brání zřejmě kodifikaci typu *bál jsi se* hlediska estetická – srov. *vzal si si to /ty si si to nevzal?* apod.; u kondicionálu je i-ovou řadu slabik možné ještě obohatit: *ty by si si ty věci nevzal?* apod.

V případě préteritálních tvarů sem zahrává také rozdílné hodnocení funkčního a stylového statutu na západním a východním jazykovém území. Zatímco západní rodilí mluvčí hodnotí typy *se si/se* jako spis. neutrální (s výjimkou neufonických řad) a typy *se ses* jako „vyšší“, ne-li knižní, východní mluvčí češtiny hodnotí tyto jevy přesně opačně. Řešení však spatřuji v relevanci komunikační funkce jazykového (gramatického) prostředku, nikoli v jeho morfologické podobě nebo v hláskové skladbě.

4.2. Domnívám se, že bez přihlédnutí ke komunikačnímu rámci nelze rozhodovat nejen o tom, co, proč a jak kodifikovat, nýbrž především o tom, zda kodifikovat. Je zřejmé, že při veřejných oficiálních projevech tykáme velmi zřídka. V případě např. předvolebního projevu nebo při smuteční řeči nad rakví, se však s tykáním lze setkat. Je ale zřejmé, že se tím komunikační rámec ihned mění, tykání dodává komunikační situaci charakter intimnosti, takže spisovnost tu přestává mít výlučnou funkční hodnotu. Navíc je výběr slovesných prostředků např. v kondicionálu omezen, takže oslovení nebožtíka např. „*Víme, že by si si právě tohle přál*“ by implikovalo regionální, byť hodnotově nikoli nutně nižší status mluvčího. (K hodnotovým otázkám i vzhledem k tvarům *bychom/bysme* srov. Uličný 1995.) Srov. k tomu dále statě Kraus a kol. (1981) a Hrdlička (1997) s jinými přístupy k této problematice.

4.3. Proti tomu tvary 1. sg. ind. préz. 3. tř. sloves jsou záležitosti psané i mluvené autorské řeči a je vhodné je kodifikovat. U sloves 3. tř. *kupuje, kryje*,

nelze pak situaci tvarů prez. ind. hodnotit bez ohledu na lexikální sémantiku slovesa. Tvary 1. sg., stejně jako zájm. *já* (méně *my*), jsou inherentně, ve smyslu komunikační funkce, expresivní; fonotaktická expresivita vznikající spojením předního konsonantu *j* a zadního vokálu *u* v zakončení tvaru (*kryju*, *kupuju*) expresivitu gramatického prostředku posiluje a je s ní v souladu. Na rozdíl od Mluvnice češtiny II (1996), s. 457, bychom však zde nehovořili o hovorovosti, nýbrž o poněkud jiné, byť někdy hovorovostí subsumované kvalitě, o expresivitě.

4.4. V případě tvarů 3. pl. ind. prés. těchto sloves (*kupují*, *kryjí*) je však gramatická expresivita nulová, jde o prostředky s funkcí ryze kognitivní (sdělovací), takže expresivní spojení zadních a předních fonémů přestává být funkčně a stylově neutrální: *kryjou*, *kupujou*. Obzvláště zde je charakteristika „hovorovost“ v Mluvnici češtiny 2 značně zavádějící: velmi produktivní prostředek 6. tř. slovesné *-ova-* přivádí do češtiny stále nová přejatá slova administrativního a odborného charakteru, takže podoby např. (oni) *privatizujou*, *lustrujou*, *restituujou* apod. by byly v mluveném jazyce oficiálních veřejných komunikačních situací zcela nepřijatelné. Bez funkčního pohledu je zavádějící také tvrzení o tomto typu u Martínkové (1993-4: 152), kde se praví, že u vzoru *kupovat se* „tvaroslovné údaje u sloves tohoto vzoru nepodávají (pro vysokou produktivnost a pravidelnost)“; jde o školní příručku pro žáky a učitele. *Příruční mluvnice češtiny* (1995) v § 527 mluví o „změně ve prospěch koncovek *-u*, *-ou*, proti *-i*, *í*“ a o „vyšším stylu“, kde „zůstávají původní koncovky“; z expresivně příznakových však se uvádí jen *studují//studujou*, resp. *děkují//děkujou*.

5. Z uvedeného vyplývají obecné závěry.

5.1. I spisovný jazyk má svůj přirozený vývoj, který je nutno respektovat. Kodifikace nemůže normu předbíhat.

5.2. Pokud jsou konkurenční prostředky pronikající do spisovného jazyka vnímány rozdílně v různých oblastech českého jazykového území, není vhodné jedny prostředky preferovat na úkor jiných (srov. Uličný 1996).

5.3. Z vnitrojazykového srovnání funkcí spisovných a nespisovných prostředků mohou vyplynout užitečné poznatky o strukturních a funkčních vlastnostech jazyka.

Literatura

- Hrdlička M., 1997, *Bratras neviděl?* „Naše řeč“ 80, s. 218-219.
Karlík P., Nekula M., Rusínová Z., 1995, *Příruční mluvnice češtiny*, Praha.
Komárek M. a kol. (eds.), 1986, *Mluvnice češtiny 2*, Praha.

- Kraus J. a kol., 1981, *Současný stav a vývojové perspektivy kodifikace spisovné češtiny*, „Slovo a slovesnost“ 42, s. 228-238.
- Lamprecht A., Šlosar D., Bauer J., 1986, *Historická mluvnice češtiny*, Praha.
- Martincová O., 1993-4, *Tvarosloví v nových školních Pravidlech českého pravopisu*, „Český jazyk a literatura“ 44, s. 145-152.
- Uličný O., 1995, *Spisovná čeština a hodnotová orientace. – Spisovná čeština a jazyková kultura* 1993, Praha, s. 51-56.
- Uličný O., 1996, *Čeština 90. let 20. století. – Spisovnost a nespisovnost dnes*, Brno, s. 59-63.

Morphologische Mittel der tschechischen Sprache und ihre funktionale Aspekte

Es gibt Prozesse, die vor unseren Augen auf eine allmähliche Absonderung der Schriftsprache einerseits und der Umgangssprache andererseits einwirken. Der Verfasser zeigt, wie diese Tendenz in der tschechischen Hilfsverben zum Ausdruck kommt. Der Verfasser gelangt zu folgenden Schlussfolgerungen: 1. Jede Schriftsprache hat ihre eigene innere Entwicklung. Die Kodifizierung darf nicht die sprachliche Norm zuvorkommen. 2. Bei der Kodifizierung soll auch die regionale Auffassung der Schriftsprachlichkeit in Erwägung gezogen werden. 3. Der innersprachliche Vergleich der Schriftsprache mit der Umgangssprache kann zu wichtigen Erkenntnissen über die sprachlichen strukturellen und funktionalen Eigenschaften führen.